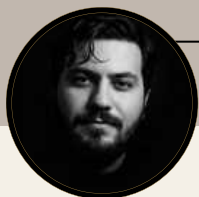

نگاهی کلی به نقش عالمان دینی در دوره صفوی با تکیه بر جنگ چالدران

• محمدرضا اجلالی

چکیده

با تأسیس حکومت صفوی و رسمیت یافتن مذهب تشیع در ایران، عالمان دینی به یکی از ارکان مهم ساختار سیاسی، مذهبی و اجتماعی کشور تبدیل شدند. این پژوهش با هدف بررسی نقش و جایگاه عالمان شیعه در دوره صفوی، به‌ویژه در جریان جنگ چالدران، به تحلیل ابعاد مختلف حضور و عملکرد آنان می‌پردازد. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که نقش روحانیان و عالمان دینی در این دوره تنها به امور مذهبی و شرعی محدود نبود، بلکه در عرصه‌های سیاسی، اداری و نظامی نیز نقش فعالی ایفا می‌کردند. حضور آنان در مناصبی همچون صدر، شیخ الاسلام و قاضی عسکر، زمینه مشارکت مستقیم در اداره حکومت را فراهم ساخته بود. در جنگ چالدران نیز عالمان برجسته‌ای همچون امیر عبدالباقی یزدی، سید شریف جرجانی، سید محمد کمونه و شیخ محمدحسن شبستری، در قالب فرماندهی نظامی، هدایت معنوی نیروها، ارائه مشورت‌های راهبردی و تقویت روحیه جهاد و شهادت‌طلبی نقش‌آفرینی کردند. بررسی عملکرد این شخصیت‌ها نشان می‌دهد که حضور عالمان دینی در میدان نبرد، افزون بر افزایش انسجام و انگیزه نیروهای صفوی، در حفظ مشروعیت سیاسی و مذهبی حکومت نیز مؤثر بوده است. از این رو، جنگ چالدران را می‌توان نمونه‌ای برجسته از پیوند دین، سیاست و نظامی‌گری در دولت صفوی و جلوه‌ای از تأثیرگذاری عالمان شیعه در تحولات سیاسی و نظامی این دوره دانست.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

واژگان کلیدی :

صفویان، جنگ چالدران، عالمان شیعه، شاه اسماعیل صفوی، مشروعیت سیاسی، قزلباشان، دین، ایران، تاریخ ایران اسلامی.

با شکل‌گیری حکومت صفوی، پراکندگی‌های سیاسی و مذهبی در ایران تا حد زیادی کاهش یافت و مذهب تشیع به عنوان مذهب رسمی کشور تثبیت شد. پیش از ظهور صفویان، بیشتر حکومت‌های ایرانی پیرو مذهب تسنن بودند؛ اما صفویان با رسمی کردن تشیع، افزون بر تقویت وحدت سیاسی، بنیان‌های ایدئولوژیک حکومت خود را در برابر رقبای منطقه‌ای، به‌ویژه عثمانیان و ازبکان، استحکام بخشیدند. این تحول، زمینه مناسبی برای گسترش نفوذ عالمان شیعه در ساختار حکومت فراهم آورد و آنان را به یکی از ارکان مهم تثبیت و ترویج مذهب تشیع در سراسر کشور تبدیل کرد.

عالمان شیعه با توسعه نفوذ خود در دربار صفوی، در عرصه‌های دینی، اجتماعی و سیاسی نقش مؤثری ایفا کردند. شاهان صفوی علاوه بر اهتمام به گسترش شعائر مذهبی از طریق ساخت و توسعه مساجد، برگزاری آیین‌های دینی و آبادانی بقاع متبرکه و امامزادگان، با واگذاری مناصبی همچون «صدر»، «شیخ‌الاسلام» و «قاضی‌عسکر» به عالمان دینی، آنان را در اداره امور حکومتی و دیوانی نیز مشارکت دادند. این رویکرد موجب شد تا عالمان شیعه، در کنار انجام وظایف شرعی، در مدیریت سیاسی و اجرایی کشور نیز حضوری فعال و اثرگذار داشته باشند.

منصب صدارت در دولت صفوی از مهم‌ترین و عالی‌ترین مناصب مذهبی و اجرایی به شمار می‌رفت و اختیارات دینی و اداری گسترده‌ای را در یک شخص متمرکز می‌کرد. صدر وظایف متنوعی از جمله نظارت بر حکام شرع، اداره موقوفات و نظارت بر برخی امور نظامی را بر عهده داشت. هرچند در آغاز حکومت صفوی، صدارت بیشتر جنبه اداری و مالی داشت، اما به تدریج و با حضور صدرها در میدان‌های نبرد، نقش نظامی آنان نیز برجسته شد. در جنگ‌های متعدد دوران شاه اسماعیل، صدرها و دیگر اعضای طبقه مذهبی نه‌تنها در رده‌های مختلف نظامی حضور داشتند، بلکه در مواردی فرماندهی بخش‌های مهمی از سپاه نیز به آنان سپرده می‌شد.

حضور عالمان و روحانیان در جنگ چالدران را می‌توان بر پایه چند عامل اساسی تبیین کرد: نخست، انگیزه‌های دینی و اعتقادی که در آموزه‌های شیعی بر مفاهیمی همچون جهاد، ایثار و شهادت تأکید داشت. دوم، وفاداری به حکومت صفوی و دفاع از مذهب رسمی کشور. سوم، مقابله با سیاست‌های ضدشیعی دولت عثمانی که درصدد تضعیف دولت صفوی و محدود ساختن نفوذ تشیع بود. چهارم، تداوم سنت تاریخی حضور عالمان دینی در عرصه‌های نظامی که پیشینه آن به دوره‌های پیشین، از جمله عصر تیموریان، بازمی‌گشت.

برخی از عالمان برجسته در جنگ چالدران مسئولیت‌های مهم نظامی و مدیریتی بر عهده داشتند. امیر عبدالباقی یزدی، از سادات و عالمان نامدار عصر صفوی، فرماندهی قلب سپاه ایران را عهده‌دار بود و با وجود کهولت سن، در صفوف مقدم نبرد حضور داشت. وی علاوه بر مدیریت بخش‌های حساس سپاه، با تبیین آموزه‌های دینی مرتبط با جهاد و شهادت، روحیه مذهبی و انگیزه رزمندگان را تقویت می‌کرد. شاه اسماعیل نیز به دلیل اعتماد فراوان به توانایی‌های مدیریتی و نظامی او، منصب «وکیل نفس همایونی» را به وی واگذار کرده بود.

امیر سید شریف زین‌الدین علی جرجانی، از دیگر عالمان برجسته این دوره، افزون بر ایفای نقش در عرصه نظامی، در امور سیاسی و دیوانی نیز جایگاه مهمی داشت. وی پس از کناره‌گیری از منصب صدارت و سفر به عتبات عالیات، بار دیگر به خدمت حکومت بازگشت و سرانجام در جنگ چالدران به شهادت رسید. همچنین سید محمد کمونه، متولی حرم مطهر امیرالمؤمنین(ع)، فرماندهی بخشی از سپاه صفوی را بر عهده داشت و در این نبرد جان خود را فدای دفاع از حکومت و اعتقادات مذهبی کرد.

در این میان، شیخ محمد حسن شبستری، از مجتهدان برجسته عصر صفوی، نقشی مشورتی و راهبردی ایفا می‌کرد. وی با آگاه‌ساختن شاه از مخاطرات حضور مستقیم در میدان نبرد و استناد به مبانی دینی، بر ضرورت حفظ جان شاه برای تداوم حکومت صفوی تأکید نمود و در تصمیم‌گیری‌های حساس جنگی نقش مؤثری داشت. همچنین حضور سید صدرالدین شیرازی، قاضی‌عسکر سپاه، بیانگر جایگاه مهم روحانیان در حفظ نظم، نظارت بر امور

سپاهیان و پشتیبانی معنوی نیروهای نظامی بود. مجموع این شواهد نشان می‌دهد که عالمان دینی در جنگ چالدران تنها به ایفای نقش مذهبی محدود نبودند، بلکه در عرصه‌های فرماندهی، مدیریت، مشاوره و سازماندهی نظامی نیز حضوری فعال و تأثیرگذار داشتند.

عملکرد عالمان دینی در جنگ چالدران

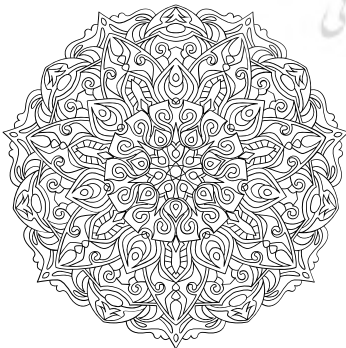
عملکرد عالمان دینی در جنگ چالدران را می‌توان در چند محور اساسی مورد بررسی قرار داد: **نخست**، حفظ و تحکیم مبانی دینی و هویت مذهبی جامعه بود. آموزه‌های شیعی و تبلیغات مذهبی عالمان دینی نقش مهمی در تقویت روحیه رزمندگان و افزایش انگیزه آنان برای حضور در میدان نبرد ایفا می‌کرد. شخصیت‌هایی همچون امیر عبدالباقی و سید محمد کمونه با آموزش‌های دینی و ترویج مفاهیمی نظیر جهاد، ایثار و شهادت، فرهنگ فداکاری و جان‌فشانی را در میان نیروهای صفوی گسترش دادند. در همین راستا، شاه اسماعیل نیز منطقه چالدران را «کربلای ثانی» نامید و کشته‌شدگان این نبرد را که در راه دفاع از تشیع و ولایت به شهادت می‌رسیدند، در زمره شهیدان محسوب می‌کرد.

دومین کارکرد عالمان دینی، مقابله با تهدیدات سخت و نرم دشمن بود. عالمان دینی به عنوان یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های قدرت نرم دولت صفوی، در کنار نیروهای قزلباش حضور داشتند و علاوه بر ایفای نقش معنوی، در هدایت و سازمان‌دهی نیروها نیز مشارکت می‌کردند. حضور آنان در صحنه نبرد موجب تقویت انسجام درونی سپاه و افزایش توان مقاومت در برابر فشارهای نظامی و روانی عثمانیان می‌شد.

سومین نقش ایشان، تضعیف هیبت و اقتدار روانی دشمن بود. عالمان دینی با حضور در شوراهای جنگی، ارائه مشورت‌های راهبردی و تأکید بر ضرورت جهاد، روحیه همیستگی و مقاومت را در میان رزمندگان تقویت می‌کردند. این اقدامات سبب می‌شد نیروهای صفوی با اعتماد به نفس بیشتری در برابر سپاه مجهز عثمانی ایستادگی کنند.

نتیجه‌گیری

بررسی نقش عالمان دینی در دوره صفوی، به‌ویژه در جنگ چالدران، نشان می‌دهد که آنان فراتر از جایگاه سنتی خود به عنوان مروجان آموزه‌های دینی، در عرصه‌های سیاسی، اداری و نظامی نیز حضوری فعال و تأثیرگذار داشتند. رسمیت یافتن مذهب تشیع در عصر صفوی، زمینه را برای گسترش نفوذ عالمان شیعه در ساختار حکومت فراهم کرد و آنان را به یکی از مهم‌ترین پشتوانه‌های مشروعیت دینی و سیاسی دولت تبدیل ساخت. حضور عالمان دینی در مناصب مهم حکومتی و مشارکت آنان در تصمیم‌گیری‌های کلان، بیانگر پیوند عمیق میان نهاد دین و حکومت در این دوره است. جنگ چالدران نمونه‌ای برجسته از این نقش‌آفرینی به شمار می‌رود. عالمان دینی با حضور مستقیم در میدان نبرد، فرماندهی بخشی از نیروها، ارائه مشاوره‌های راهبردی و تقویت روحیه جهاد و شهادت‌طلبی، نقش مهمی در حفظ انسجام سپاه صفوی ایفا کردند. هرچند این نبرد با شکست نظامی صفویان همراه بود، اما عملکرد روحانیان در حفظ هویت مذهبی، تقویت روحیه مقاومت و حمایت از مشروعیت حکومت، آثار ماندگاری بر جای گذاشت. از این رو می‌توان گفت که عالمان شیعه در عصر صفوی، به‌ویژه در دوران شاه اسماعیل اول، یکی از عوامل مهم استحکام ساختار سیاسی و مذهبی حکومت بودند و نقش آنان در جنگ چالدران، نمادی از پیوند دین، سیاست و دفاع از هویت شیعی در تاریخ ایران محسوب می‌شود.

چهارمین بعد از عملکرد آن‌ها، نهادینه‌سازی فرهنگ استقامت و پایداری بود. حضور مستقیم عالمان دینی در میدان نبرد و همراهی آنان با سربازان، موجب افزایش روحیه، امید و پایداری نیروهای صفوی می‌شد. این همراهی، پیوندی عمیق میان رهبری مذهبی و بدنه نظامی ایجاد کرده بود که نقش مهمی در حفظ انسجام سپاه داشت.

پنجمین کارکرد آنان، حفظ و تقویت مشروعیت سیاسی حکومت صفوی بود. عالمان دینی با مشارکت در فرماندهی بخش‌های مختلف سپاه و حضور در فرآیندهای تصمیم‌گیری سیاسی و نظامی، از مشروعیت دینی و سیاسی شاه و حکومت حمایت می‌کردند. اعتماد ویژه شاه اسماعیل به شیخ محمد حسن شبستری و انتخاب او به عنوان وصی خویش، نشان‌دهنده جایگاه ممتاز روحانیت در ساختار قدرت صفوی و نقش آنان در تضمین تداوم حکومت بود.

در جریان نبرد چالدران، شاه اسماعیل سپاه خود را به نه بخش تقسیم کرد و فرماندهی برخی از این بخش‌ها را به عالمان دینی سپرد. امیر عبدالباقی، سید شریف، سید محمد کمونه و شماری دیگر از عالمان برجسته، در کنار فرماندهان قزلباش در مرکز سپاه حضور داشتند. این امر نشان می‌دهد که عالمان دینی در دوره صفوی تنها متولی امور مذهبی نبودند، بلکه در حوزه‌های نظامی و فرماندهی نیز مسئولیت‌های مهمی بر عهده داشتند.

اگرچه صفویان در جنگ چالدران از نظر نظامی شکست خوردند، اما نقش عالمان دینی در مدیریت معنوی جنگ، هدایت فکری نیروها و تقویت روحیه مقاومت، آثار ماندگاری بر جای گذاشت. آنان از طریق فرماندهی نظامی، آموزش‌های اعتقادی، ترویج فرهنگ جهاد و ایثار و همچنین حضور عملی در میدان نبرد، سهم مهمی در شکل‌گیری و تثبیت هویت شیعی دولت صفوی ایفا کردند. حضور فعال آن‌ها در عرصه‌های سیاسی، اداری و نظامی، یکی از ویژگی‌های متمایز دولت صفوی در مقایسه با رقبای منطقه‌ای آن، به‌ویژه عثمانیان، به شمار می‌رفت.

منابع

- ۱- اسپناقچی پاشازاده، محمدعارف (۱۳۷۹). انقلاب اسلام بین الخواص و العوام؛ تاریخ زندگانی و نیروهای شاه اسماعیل اول و شاه سلیم عثمانی. به کوشش رسول جعفریان. قم: دلیل ما.
- ۲- افندی اصفهانی، میرزا عبدالله (۱۳۶۶). ریاض العلماء و حیاض الفضلاء. ترجمه محمدباقر ساعدی. مشهد: بنیاد پژوهش‌های آستان قدس.
- ۳- اسکندر بیک منشی (۱۳۸۷). عالم‌آرای عباسی. تهران: امیرکبیر.
- ۴- جعفریان، رسول (۱۳۷۰). دین و سیاست در دوره صفوی. قم: انصاریان.
- ۵- جعفریان، رسول (۱۳۸۴). کاوش‌های تازه در باب روزگار صفوی. قم: ادیان.
- ۶- حجازی‌فر، هاشم (۱۳۷۴). شاه اسماعیل اول و جنگ چالدران. تهران: سازمان اسناد ملی ایران.
- ۷- حسینی‌زاده، محمدعلی (بی‌تا). علما و مشروعیت دولت صفوی. قم: انجمن معارف اسلامی.
- ۸- رحیم‌زاده صفوی (۱۳۴۱). شرح جنگ‌ها و تاریخ زندگانی شاه اسماعیل اول صفوی. تهران: کتابفروشی خیام.
- ۹- میراحمدی، مریم (۱۳۶۹). دین و دولت در عصر صفوی. تهران: امیرکبیر.

